

*Борис Шевченко,
старший науковий співробітник
відділу історії обласного краєзнавчого музею*

*Анатолій Маршанін,
старший науковий співробітник
відділу історії обласного краєзнавчого музею*

**МАХНОВЦІ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙЦІВ:
ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ АРМІЇ НЕСТОРА МАХНА І ЗБРОЙНИХ СИЛ
ПІВДНЯ РОСІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ
(СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1919 Р.)**

У публікації розповідається про перебіг бойових дій між військовими підрозділами під керівництвом Нестора Махна та білогвардійськими військами у серпні-вересні 1919 року на території сучасної Кіровоградської області.

Ключові слова: армія, війна, революція, залізнична станція, полк, дивізія, Нестор Махно, Яків Слацов, Єлисаветград, Добровеличківка, Помічна, Новоукраїнка,

У свідомості багатьох пересічних кіровоградців військово-політична діяльність Нестора Махна та історія започаткованого та очолюваного ним махновського руху, пов'язується винятково з територією тогочасної Катеринославщини (сучасні Дніпропетровська та Запорізька області). Проте, якщо заглибитися в історію махновщини, виявляється, що діяльність повстанців на чолі з Н.Махном досить тісно пов'язана з територією сучасної Кіровоградської області.

Очолюючи в 1918-1921 рр. широкі селянські маси, Нестор Махно спромігся воювати (без перебільшення) проти всіх існуючих на той час властей і режимів. На різних етапах Української революції (1917-1921 рр.) махновські війська вели боротьбу проти Центральної ради, гетьмана П. Скоропадського, німецьких і австро-угорських військ, отамана С. Петлюри, Червоної армії та білогвардійських генералів А. Денікіна і П. Врангеля.

У цій публікації буде йти мова саме про військово-протистояння «Партизансько-Повстанської Української армії ім. Н. Махна» і Збройних Сил Півдня Росії (білогвардійські війська) на теренах тогочасної Єлисаветградщини у серпні-вересні 1919 р.

Під час підготовки статті використані опубліковані документи, спогади безпосередніх учасників подій [1; 5; 7] і праці таких дослідників, як В. Савченко [9], В. Волковинський [4], О. Скирда [10], В. Верстюк [3] та інших.

Отже, на кінець липня 1919 року махновські загони контролювали північну частину Херсонщини. В селах Добровеличківці, Компаніївці, Новоукраїнці та Глодосах махновські агітатори облаштовували «вільні ради», формували з місцевих жителів повстанські загони. У цілому район, зайнятий махновцями, був досить важливим у стратегічному плані, оскільки

мав розгалужену сітку залізничних шляхів, які зв'язували практично усі частини України.

Але це в свою чергу ставило війська Н. Махна під систематичні удари Червоної армії, котра прагнула вибити їх із стратегічних залізничних станцій. Разом з тим наступаючі Збройні Сили Півдня Росії (білогвардійські війська) теж проявляли інтерес до цього регіону. Білогвардійці, прагнучи прорватися в тили Червоній армії та відрізати її від Причорномор'я, у середині серпня – на початку вересня 1919 р. зіштовхнулися в запеклих двобоях з махновськими загонами.

Унаслідок переможного наступу білогвардійських військ влітку 1919 р. Катеринославщина, Таврія та Херсонщина потрапили під їхню владу. Командування Збройних Сил Півдня Росії сподівалося, що лише на Херсонщині вдасться отримати 15-20 тис. добровольців за рахунок заможного хліборобського населення краю, німецьких колоністів і міського офіцерського елементу. Однак досягти подібного результату можна було лише за умови остаточної ліквідації кількатисячних повстанських загонів Н. Махна, які діяли в цьому регіоні.

Сучасними дослідниками відмічається, що навіть після розриву Махна з більшовиками денікінське командування продовжувало розглядати махновців як непримиренних ворогів білого руху. Якщо співпраця з іншими повстанськими загонами, які виступали проти більшовиків, виглядала для багатьох білих воєначальників цілком прийнятною, то про будь-який союз із махновцями навіть не могло бути й мови.

Нестор Махно, в свою чергу, також не плекав надій щодо можливого союзу з білогвардійцями, вважаючи їх головними ворогами українського селянства. Так, виступаючи на початку серпня 1919 р. перед повстанцями, він відзначав: *«Главный наш враг, товарищи крестьяне, – Деникин. Комунисты – все-таки революционеры... С ними мы сумеем посчитаться потом. А теперь все должно быть направлено против Деникина»* [4, с. 123].

Один із сучасних біографів Нестора Махна В. Волковинський відмічав: *«Бунтующему крестьянству южных районов нужно было знамя, вокруг которого можно было бы объединить свои силы для борьбы с белогвардейским режимом. Красная Армия ушла с Украины, Петлюра же не вел активной борьбы с Деникиным, чем вызвал недовольство широких крестьянских масс и отход их значительной части от него. Сплоченной силой, которая активно выступала против деникинщины, был Махно. Его авторитет крестьянского предводителя, реальная сила сделали свое дело – к нему и ринулось крестьянство как к своему защитнику»* [4, с. 120-121].

Необхідно наголосити, що справді після того, як під тиском білогвардійських військ більшовики практично залишили територію України, а командування армії Української народної республіки (далі – УНР) не проявляло жодної ініціативи у боротьбі з білими, махновці стали практично єдиною силою, яка протистояла Денікіну на півночі Херсонщини.

Отже, на початку серпня 1919 р. махновські загони розташуватися у районі Єлисаветград-Помічна-Вознесенськ, а після зайняття

білогвардійськими військами Єлисаветграда зосередилися в районі Новоукраїнка-Помічна. Коли ж з'ясувалося, що місцеве селянство симпатизує білогвардійцям, махновці змушені були перейти до району Добровеличківка-Піщаний Брід-Помічна, де до них приєдналася майже половина бійців 58-ї (Кримської) радянської дивізії на чолі з давнім соратником Махна О. Калашниковим. Член Реввійськрази 12-ї армії В. Затонський згадував про ці події: *«Тавричани, піддавшись агітації Махна, не хотіли залишати свої хати і йти на північ; зовсім не збираючись скоритися білим генералам, вони розраховували вести з ними партизанську боротьбу, віддаючи цьому перевагу перед відступом в далекі, невідомі для них краї»* [7, с. 53].

Тим часом махновські загони поспіхом проводили реорганізацію. *«В Добровеличковском районе наша армия заняла несколько сел по фронту 40 верст и на 30 верст глубиной, – згадував співробітник штабу махновської армії В. Білаш. – Правда, полки были в достаточной степени выдержанные и обстреляные, так что на них можно было положиться; однако требовалась некоторая реорганизация. За счет уменьшения праздных людей, сидячих в обозах, необходимо было звеличить конницу и организовать армию так, чтобы она могла быть пригодной к партизанщине, то есть легкой на подъем и быстрой в маневрах»* [2, с. 301].

Дещо раніше, 5 серпня 1919 р., для боротьби з червоними та білими Махно проголосив створення Повстанської армії, котра в найближчі дні мала сформуватися у с. Добровелечківка. Мета, завдання та настанови для учасників цієї армії Махно обґрунтував у Наказі № 1 від 5 серпня 1919 р. Згідно з ним, основним завданням революційної армії була проголошена *«честная борьба за полное освобождение трудящихся Украины от всякого порабощения»*, зокрема від *«...богатого буржуазного класса...и тех, кто охраняет буржуазное несправедливое порабощение, то есть советских комиссаров, членов карательных отрядов, чрезвычайных комиссий, разьежающих по городам и селам и истязующих трудовой народ, не желающий подчиниться их произвольной диктатуре»* [11].

Значне місце в махновському наказі відводилося питанням дисципліни, зокрема, повстанцям суворо заборонялось: займатися пияцтвом та здійснювати всілякі самочинні реквізиції і конфіскації у місцевого населення без паперів начальника махновського постачання. У цілому в наказі № 1 підкреслювалося: *«...среди нас не может быть места лицам стремящимся за спиной революционного повстанчества к личной наживе, к разбою или ограблению мирного еврейского населения»* [11; 9, с. 173].

Протягом першого неповного місяця свого існування Повстанська армія махновців, поповнившись червоноармійцями, повсталими селянами Херсонщини, григор'євцями, перетворилася у реальну військово-політичну силу в регіоні.

Наказом № 2 від 26 серпня 1919 р. Махно вирішив поділити свою Повстанську армію на 4 бригади та 3 кінних і 3 артилерійських дивізіони:

1-ша Донецька бригада (полки: 1-й Таврійський, 2-й Азовський, 3-й Кримський), штаб – с. Глодоси, командир – О. Калашников;

2-га Азовська бригада (полки: 4-й Новоспасівський, 5-й Пологівський, 6-й Кримський), штаб – с. Піщаний Брід, командир – Л. Бондарець;

3-тя Кримська бригада (полки: 7-й Таврійський; 8-й Олександрійський; 9-й Херсонський), штаб – с. Добровеличківка, командир – В. Павловський;

4-та Катеринославська бригада (полки: 10-й Гуляйпільський, 11-й Любицький, 12-й Бердянський), штаб – с. Добровеличківка, командир – П. Гавриленко;

1-й кінний дивізіон (полки: 1-й Кубанський, 2-й Катеринославський), командир – Чермалін;

2-й кінний дивізіон (полки: 3-й Донський, 4-й Азовський), командир – О. Ритіков (Рибін);

3-й кінний дивізіон (полки: 5-й Катеринославський; 6-й Кримський, 7-й кулеметний), командир – Ф. Щусь.

Командири артилерійських дивізіонів: 1-го – Сипливий; 2-го – Я. Домашенко; 3-го – Найдьонов. Начальник артилерії – Морозов [9, с. 181].

Загальна кількість бійців Повстанської армії за різними даними досягла приблизно 25-40 тис., в тому числі 10 тис. кавалерії, яка мала на озброєнні тисячу кулеметів, 20 гармат, 11 тис. тачанок та декілька бронепотягів (відібраних у більшовиків). Структура військових підрозділів махновської армії була типова: взвод – рота – батальйон – полк.

З 1 вересня 1919 р. Повстанська армія офіційно отримала назву «Партизансько-Повстанської Української армії ім. Н. Махна». Командувачем армії залишався Махно, популярність якого була величезною, а авторитет серед повстанців непохитним. Начальником штабу армії спершу був Шиняйлов, невдовзі його замінив на цій посаді рідний брат «батька» – Григорій Махно, який мав досвід штабної роботи в Червоній армії у 1918-1919 рр. Згодом начальником штабу Повстанської армії став робітник без жодної військової освіти, анархіст В. Білаш.

Білогвардійське командування виділило для переслідування махновців 5-ту піхотну дивізію (2760 багнетів) генерала П. Оссовського, яка перебувала у районі Єлисаветграда. Не зважаючи на те, що цих сил було явно недостатньо для успішної ліквідації повстанських загонів, головнокомандувач Збройних Сил Півдня Росії генерал А. Денікін відхилив усі пропозиції своїх підлеглих підсилити 5-ту дивізію частинами 3-го армійського корпусу, який у цей час діяв на Херсонщині проти більшовиків. Генералу П. Оссовському було лише тимчасово підпорядковано розташовану в районі Вознесенська окрему козачу бригаду (740 багнетів і 870 шабель) під командуванням генерала М. Склярова.

Таке, вельми не серйозне ставлення генерала А. Денікіна до питання про ліквідацію махновських загонів очевидці та учасники тих подій пояснюють ні чим іншим, як недооцінкою білогвардійським командуванням боєздатності повстанців. Так, відомий білогвардійський генерал, керівник операцій Збройних Сил Півдня Росії проти махновців Яків Олександрович Слацов з

цього приводу відмічав: *«Махно являлся очень серьезным противником и заслуживал особенного внимания со стороны белых, в особенности, принимая во внимание их малочисленность и обширность поставленных задач. Белые же, несмотря на указания боровшихся с Махно начальников, смотрели на его ликвидацию, как на вопрос второстепенной важности, и все свое внимание направляли на Петлюру. Эта слепота ставки и штаба войск Новороссии неоднократно и жестоко наказана»* [10, с. 113].

16 серпня 1919 р. кілька тисяч повсталих місцевих селян під керівництвом махновців вибили більшовиків з Єлисаветграда. *«16 августа, в воскресенье, повстанцы начали наступать на город. Части Братского полка и комбатальон сдерживал наступавших до 7 часов вечера, пока не были погружены последние эшелоны, а потом отступили на станцию. Когда повстанцы заняли станцию, то они обстреляли только последний уходящий эшелон»*, – можна, з цього приводу, прочитати у збірнику матеріалів з історії революційного руху на Зінов'євщині під назвою *«Годы борьбы»* [5].

Отже, після фактичної втечі червоних з Єлисаветграда, влада у місті перейшла до «вільної ради» під керівництвом українських есерів. Проте не надовго. Вже 18 серпня 1919 р. Єлисаветград захопила 5-та дивізія генерала П. Оссовського.

Наприкінці серпня 1919 р. білогвардійські війська розпочали просування до району Новоукраїнка-Помічна. Уже 26 серпня частини 5-ї дивізії вийшли до Новоукраїнки, але були несподівано атаковані 1-ю та 2-ю махновськими бригадами. Разом з тим 3-тя бригада махновців скувала козачі полки генерала М. Склярова під Помічною.

Білогвардійська преса у ті дні відгукувалася про махновців так: *«Воюють махновці добре – у цьому треба віддати їм справедливість. Це зрозуміло, бо вони знають – пощади не буде»*. Тогочасна більшовицька преса, у свою чергу, писала, що: *«Дії Махна мають організований і плановий характер. Він є господарем Єлисаветградського повіту, і до нього стікається невдоволене селянство з усієї губернії»* [9, с. 183-184].

На світанку 1 вересня 1919 р. 2-га і 3-тя махновські бригади контратакували козачу бригаду М. Склярова поблизу ст. Помічна і 2 вересня завдали їй остаточної поразки. Переслідуючи відступаючу козачу кінноту, махновці захопили Арбузинку. Ця перша за тривалий час перемога піднесла бойовий дух махновців. 2 вересня Н. Махно наказав *«...всім бойовим частинам армії терміново приготуватися до пересування вперед в повному бойовому порядку»*, зокрема, 1-ша повстанська бригада отримала наказ, за підтримки відбитого у білих бронепотяга *«Непобедимый»* здобути Єлисаветград.

Таким чином, як вдало відмітив сучасний дослідник В. Голованов: *«Махновские «банды» в очередной раз обнаружили поразительную для тех, кто сталкивался с ними впервые, боеспособность»* [6].

Білогвардійський генерал Яків Слащов відмічав: *«...уменьше вести операции, не укладывавшееся тем образованием, которое получил Махно, даже создало легенду о полковнике германского штаба Клейсте, будто бы*

состоявшем при нем и руководившим операциями, а Махно, по этой версии, дополнял его военные знания своею несокрушимой волей, знанием местного населения. Насколько все это верно, сказать трудно, но факт только тот, что Махно умел вести операции, проявлял недюжинные организаторские способности и умел влиять на крупную часть местного населения, поддерживавшего его и пополнявшего его ряды. Следовательно, Махно являлся очень серьезным противником и заслуживал особенного внимания со стороны белых...» [10, с. 113].

Білогвардійські частини генерала П. Оссовського в екстреному порядку були підсилені двома батальйонами Сімферопольського офіцерського полку (1 тис. багнетів). Частини 4-ї дивізії за підтримки 42-го Донського й 2-го Таманського козачих полків зайняли Арбузинку, захопивши 4 гармати і близько 300 полонених.

4 вересня 1919 р. Сімферопольський офіцерський полк після жорстокого бою з повстанцями зайняв Помічну, відкинувши махновців до Новоукраїнки. Ось як ці події описує один із офіцерів Сімферопольського полку Володимир Вільгельмович Альмендингер: «22 августа (за новым стилем – 4 вересня – авт.) в 8 часов утра полк выступил по дороге Орлове Поле – Николаевка. Пройдя Николаевку, авангард полка, обстрелянный артиллерийским огнем, развернулся в боевой порядок, и полк перешел в наступление на станцию Помощная, занятую силами Махно с двумя бронепоездами. 1-му батальону было приказано атаковать станцию, наступая вдоль железной дороги Вознесенск – Помощная, а 2-му батальону двигаться в резерве. 1-й батальон при поддержке батареи, несмотря на исключительно сильный пулеметный огонь махновцев, энергично наступал на станцию. В это время махновцы значительными силами из района деревни Помощной перешли в наступление во фланг 1-му батальону. 2-й батальон, выдвинутый из резерва, атаковал махновцев и после упорного боя, понеся значительные потери, при содействии полка 13-й пехотной дивизии, наступавшего справа, отбросил махновцев на Новоукраинку; к вечеру он занял деревню Помощную» [1].

Однак саме в цей час зі складу бригади генерала М. Складярова були виведені і направлені на позиції під Ольвіополем проти армії УНР 42-й Донський і 2-й Таманський полки. Таким чином, для боротьби з махновцями залишилася лише знекровлена 5-та дивізія генерала П. Оссовського та 2-й Лабінський полк.

Цим відразу ж скористався Н. Махно. Повстанські загони поступово відтіснили 5-ту білогвардійську дивізію до елісаветградського передмістя. Чергова поява Махна в околицях Єлісаветграда викликала справжню паніку серед його мешканців. Виснажені важкими боями частини генерала Оссовського були не в змозі затримати махновців, тому рятуючи положення, генерал Я. Слащов відправив до Єлісаветграда 2-й Лабінський полк. Останній на світанку 5 вересня 1919 р., здійснивши успішний рейд у махновський тил, примусив повстанців відступити до Новоукраїнки.

В той же час батальйонам Сімферопольського офіцерського полку і зведеному полку 13-ї дивізії під командою генерала Г. Андгуладзе довелося

витримати жорсткий бій з махновцями на станції Помічна. *«Теперь же его (Н. Махно – авт.) пехота при поддержке бронепоездов наступала главным образом между железнодорожными линиями Адобаш-Помощная и Новоукраинка-Помощная. Сам Махно с конницей бросился на наш тыл и атаковал наши обозы в Николаевке, – згадував учасник бою В. Альмендигер. – Махновская пехота упорно наступала, сбиваясь все больше и больше в кучу по мере приближения к станции, где оба железнодорожных пути образуют как бы вершину треугольника. Нанеся противнику значительные потери огнем и подпустив его на 500-600 шагов, 1-й батальон перешел в контратаку, охватывая правый фланг махновцев. Махновцы не выдержали и бросились бежать на север. 2-й батальон в это время отразил попытки махновской конницы атаковать станцию со стороны Песчаного Брода. Часть нашего обоза Махно все же захватил» [1].*

Наголосимо, що одним із факторів поразки махновців була катастрофічна нестача боєприпасів. Активний учасник махновського руху П. Аршинов з цього приводу відмічав, що *«из трех наступлений на денкинцев два приходилось делать с исключительной целью отбить у них патроны»*. Підтвердженням цього є події 5 вересня 1919 р., коли махновська піхота атакувала Помічну, тоді як сам Махно на чолі кавалерії наступав на позиції білих тилу з метою відбити в них підводи з боєприпасами.

6 вересня 1919 р. генерал Я. Слащов наказав білогвардійським частинам під керівництвом генерала Г. Андгуладзе наступати на Новоукраїнку. Пополудні 6 вересня наступ білих розпочався, але досить швидко захлинувся в зустрічній атаці повстанських загонів. Як згадував В. Альмендингер: *«В то время, когда 2-я и 4-я роты, наступавшие вдоль железной дороги Помошная-Новоукраинка, вышли на линию курганов, что севернее станции, было приказано наступление остановить, так как махновцы внезапно атаковали деревню Помошную и выбили оттуда части полка 13-й пехотной дивизии. Кроме того, высланные в направлении на Песчаный Брод две роты Литовского батальона были разбиты, остатки взяты в плен, и разведчики доносили о наступлении неприятельской пехоты со стороны Песчаного Брода. Одновременно же были атакованы 2-я и 4-я роты, выдвинувшиеся значительно вперед. Создалось весьма тяжелое положение... 2-й батальон, который в это время вел борьбу с махновцами, двигавшимися из района Песчаного Брода, ружейным и пулеметным огнем остановил их наступление. Командир полка, видя угрожающее положение справа, вследствие отхода полка 13-й пехотной дивизии, приказал капитану Гаттенбергеру двинуть 5-ю роту на поддержку 1-го батальона. Рота подходила к правому флангу батальона в момент действия батальонной пулеметной команды. 1-й батальон, увидев замешательство в рядах махновцев и подходящую 5-ю роту, бросился вперед с криком “Ура!” и опрокинул врага. Преследование продолжалось до наступления темноты. Махновцы бежали в панике на Новоукраинку. Только благодаря необыкновенному мужеству полка положение было вновь спасено» [1].*

Не очікуючи підходу основних сил 4-ї дивізії та козачої кінноти, генерал Слащов вирішив здобути ст. Новоукраїнка й остаточно відтіснити махновців від Єлисаветграда. *«Налеты махновцев на тылы белых все учащались и навели панику. Обстановка сложилась так, что атаковать было крайне тяжело, но малейшее промедление грозило гибелью, Махно атаковал бы сам, и измотанные войска белых, имея в тылу партизанскую конницу врага, конечно бы, не выдержали. Подтягивать кавбригаду, что требовало бы минимум сутки, не стоило, – до ее подхода белые были бы раздавлены превосходными силами Махно. Надо было либо немедленно отступить, чтобы за ночь оторвать свои части от махновцев и вернуть себе свободу действий, либо атаковать на рассвете»*, – згадував Я. Слащов [10, с. 114].

7 вересня 1919 р. білогвардійці захопили Новоукраїнку, а 8 вересня після тяжкого бою, в якому Махно втратив тільки полоненими 300 повстанців та 4 гармати, денікінці оволоділи ст. Арбузинка. 9 вересня Сімферопольський офіцерський полк вибив махновців із с. Добровеличківка.

У даній ситуації Нестор Махно вирішив залишити небезпечний район, наказавши своїм загонам відступати в північно-західному напрямі. Уникаючи значних боїв з ворогом, загоони «Партизансько-Повстанської Української армії ім. Н. Махна» в середині вересня 1919 р. наблизилися до Умані, зайнятої військами армії УНР. Оскільки далі відступати було нікуди, у махновців залишався єдиний шлях – порозумітися з українським урядом, після чого провести в кінці вересня-на початку жовтня 1919 р. свій знаменитий рейд (пролягав територією Єлисаветградщини) на Катеринославщину, який, за визначенням дослідників, став одним із факторів поразки білогвардійських військ на Правобережній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альмендингер В.В. Симферопольский офицерский полк в боях на Украине. – Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/simferop1.htm>
2. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – 591 с.
3. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К., 1992. – 354 с.
4. Волковинский В. Махно и его крах. – М., 1991. – 247 с.
5. Годы борьбы. [Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине](http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html). Зиновьевск, 1927. – Режим доступа: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html>
6. Голованов В.Я Нестор Махно. – М., 2008. – 482 с.
7. Затонський В. Вир: з минулого. – Харків, 1926. – 56 с.
8. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). – К., 2012. – 352 с.
9. Савченко В.А. Махно. – Харків, 2005. – 415 с.
10. Скирда А. Нестор Махно казак свободи (1888-1934). Гражданская война и Борьба за вольные советы в Украине 1917-1921. – Париж, 2001. – 349 с.
11. Шубин А. Махно и махновское движение. – М., 1998. – Режим доступа: <http://www.makhno.ru/lit/Subin2/04.php>

